

OBSERVAȚII ASUPRA ELEMENTULUI LATINO-ROMANIC ÎN MORFOLOGIA DIALECTELOR ROMÂNEȘTI SUD-DUNĂRENE¹

TEODORA-NICOLETA TOROIPAN

1. Articolul de față are ca punct de pornire lucrul la proiectul *Convergențe lingvistice balcano-romanice în dialectele românești sud-dunărene*, în curs de realizare la Institutul de Lingvistică din București și condus de CS I dr. Manuela Nevaci.

Prin acest proiect urmărim să evidențiem concordanțele lingvistice ale dialectelor românești sud-dunărene din perspectiva trăsăturilor romanice și a celor balcanice. Originalitatea proiectului constă, printre altele, în faptul că vom lucra (și) cu material dialectal recent, actual – texte culese în urma anchetelor lingvistice efectuate în special de cercetătorii Manuela Nevaci (la aromânii și meglenoromânii din Balcani) și Ionuț Geană (la istoromânii din Croația). Acest corpus de texte transcrise va fi atașat lucrării noastre împreună cu un suport audio. Merită subliniat faptul că realizarea corpusului de texte dialectale este un lucru foarte important și necesar pentru cercetările comparate, reprezentând un material nou și autentic.

În studiul nostru, vom avea în vedere particularitățile dialectelor la toate nivelele limbii – fonetic, lexical, morfologic, sintactic, iar faptele vor fi raportate la dacoromână, la contextul balcanic și la limbile romanice occidentale. Acestea sunt, de fapt, cele două aspecte esențiale pe care le vom urmări: caracterul romanic al dialectelor istorice ale românei, în ce măsură acestea sunt conservatoare sau continuatoare ale unor tendințe romanice, și problema contactului cu limbile balcanice, inovațiile și influențele externe.

2. În cele ce urmează, voi încerca să pun în evidență, pe baza bibliografiei, doar câteva aspecte latine și romanice din domeniul morfologiei în dialectele aromân, meglenoromân, istoromân, pentru a ilustra ideea că, din anumite puncte de vedere, dialectele sud-dunărene sunt mai apropiate de idiomurile romanice occidentale decât dialectul dacoromân, ele reprezentând o fază mai arhaică în evoluția limbii române. De fapt, caracterul mai vechi, arhaic al dialectelor se poate urmări foarte bine, după cum se știe, mai ales la nivel fonetic și lexical sau al

¹ This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research and Innovation, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-RU-TE-2014-4-2523, title of the project: *Balkan-Romance Convergences in South-Danubian Romanian Dialects (BALKROM)*.

evoluției sensului (de exemplu, în aromână, *fumeále* păstrează sensul lat. *familia*, pe când în dacoromână lexemul *femeie*, din același etimon, este o evoluție semantică).

2.1. O primă trăsătură conservatoare morfologică este forma originală feminină *ună* a articolului nedefinit existentă în dialectul aromân și în cel meglenoromân (*ună casă; ună feată, ună mul'ari*); în dialectul istroromân, articolul nehotărât la feminin are forma *o*, la fel ca în dacoromână, ceea ce este o inovație (v. Caragiu Marioțeanu 1975). Numeralul cardinal latin *unus, una* este moștenit în toate limbile romanice (și) ca articol nedefinit.

2.2. Altă formă etimologică este numeralul *yínyiț, yíyiniț* '20', din lat. *viginti*, păstrat numai în aromână.

De asemenea, la numerele ordinale, în meglenoromână se consideră că s-a moștenit forma *prima* (lat. *primus, prima*), spre deosebire de dacoromână, unde *prim, primul* este un împrumut savant, și de aromână, unde se utilizează un element din greacă – *prót^u, prótă* (Caragiu Marioțeanu 1975: 280); acest împrumut se adaptează la sistemul limbii, întrucât primește articol și are forme de plural: *prótlu, próta*, pl. *prótl'i*, fem. *prótili* (Nevaci 2013: 49). Caragiu Marioțeanu notează însă pentru aromână și forme provenite din lat. **antaneus*, ca în dacoromână – *întâiul, întâia* (cf. și Iordan, Manoliu 1965). De asemenea, și pentru numeralul *al doilea, a doua*, Manuela Nevaci înregistrează și forme provenite din greacă. Utilizarea (sau cel puțin existența) în paralel a două cuvinte pentru același sens, unul latin, moștenit și altul extern, împrumutat (balcanic, în acest caz) este o trăsătură specifică limbii române în general. În ce privește limbile romanice occidentale, aici s-au transmis doar lat. *primus, *primarius*.

În dialectul meglenoromân, ca și în dacoromână, regional, s-a mai păstrat forma *anțărț*, devenită adverb („acum doi ani”), din lat. *anno tertio*.

Cât despre dialectul istroromân, influența externă, a limbii croate, a fost mult mai puternică asupra categoriei numeralului. În afară de unitățile de la 1 la 8, care sunt cele etimologice latinești, toate celelalte numere cardinale sunt împrumuturi din croată (Caragiu Marioțeanu 1975: 201). La fel se prezintă situația și în cazul numeralului ordinal – sunt utilizate forme latinești și croate după un criteriu aleatoriu. De exemplu, pentru *întâi(ul), întâi(a)*, există formele *pārvi, pārvile* (m.), *pārvě, pārva* (f.), din croată, dar cu articol enclitic românesc.

2.3. Alt aspect conservator în dialectul aromân și în cel meglenoromân este construirea superlativului absolut cu adv. *multum – multu bun, mult bun*, exact ca în spaniolă, portugheză, italiană, franceza veche și dacoromâna veche (sp. *muy hermoso, muy bonita*; pg. *muito grande*; it. *molto grazioso*; v. fr. *molt grand*; v. rom. *mult frumos* – v. Iordan, Manoliu 1965). În dacoromâna modernă, *mult* a fost înlocuit de *foarte* (lat. *fortis*), iar în franceză de *très* (lat. *trans*).

2.4. Dintre problemele privind substantivul, semnalăm în dialectul meglenoromân realizarea cu mijloace analitice a cazului dativ, cu prepoziția *la*, și la substantivele comune, și la cele proprii; acest fapt este, de asemenea, o apropiere de tiparul romanice de realizare a dativului, cu prepoziții provenind din lat. *ad*: fr. *Il*

achète des fleurs à une belle jeune fille; sp. *Compra flores a una muchacha hermosa* (Reinheimer Rîpeanu 2001: 141). De asemenea, în dialectul aromân au fost menționate (Nevaci 2013: 44) construcții de tipul *nipot^u di nipot^u, hi^l de-ampirat*, genitiv prepozițional, cu valoare posesivă, realizat cu ajutorul prepoziției *de* – prepoziție care s-a generalizat în limbile romanice pentru exprimarea genitivului, în lipsa mijloacelor flexionare: it. *i fiori di questa ragazza*; fr. *les fleurs de cette jeune fille* (Reinheimer Rîpeanu 2001: 140).

2.5. Multe exemple pentru păstrarea unor trăsături latinești sau continuarea unor tendințe romanice pot fi găsite și în morfologia verbului.

2.5.1. Astfel, în dialectul aromân, s-a conservat *condiționalul sintetic*, creat în româna comună prin confundarea formelor de conjunctiv perfect latin în *-verim* și ale viitorului anterior în *-vero* (Caragiu Marioțeanu 1972: 119), forme identice, în cea mai mare parte. De asemenea, unii cercetători iau în calcul și conjunctivul imperfect latin pentru formarea condiționalului sintetic în aromână (de exemplu Ivănescu 1980, Maiden 2004, citați de Nevaci 2013: 56), mai ales pe baza unui argument de natură semantică: modul condițional din aromână exprimă valoarea de ireal a conjunctivului imperfect din latină.

De fapt, modul condițional-optativ este o creație romanică, el neavând un corespondent formal în latină; conținutul său ipotetic, deziderativ exista însă, fiind exprimat de timpurile conjunctivului. În limbile romanice occidentale, condiționalul este, în prezent, o construcție sintetică, formată pe baza sintagmei infinitiv + *habere* (v. Reinheimer Rîpeanu 2001: 287).

Condiționalul sintetic din aromână este însă, după cum am spus, moștenit din latină; este un fapt de română comună, întrucât a fost semnalat în dacoromâna veche, în textele din secolul al XVI-lea, și există și în istroromâna actuală (cu valoare de viitor, fiind numit și „restrictiv”) (v. ILR 1978: 320–321; Nevaci 2013: 56).

Viitorul anterior indicativ din latină care stă la baza condiționalului sintetic în dialectele aromân și istroromân s-a mai transmis doar în spaniolă și portugheză, ca viitor al subjonctivului (Reinheimer Rîpeanu 2001: 232).

În aromână, modul condițional are de fapt trei timpuri – un timp sintetic (prezentul) și două timpuri analitice (perfectul și mai-mult-ca-perfectul), care nu sunt bine fixate din punctul de vedere al funcției lor (Nevaci 2013: 56). Condiționalul prezent sintetic are următoarea structură: conjuncția *să* (*si*, *s-*, *z-*) + radical + sufixul imperfectului + sufixul condiționalului: [-ri-] + desinențele: *s-aflarim^u*.

În ce privește formele analitice, acestea au fost puse în legătură cu formele verbale compuse din limbile balcanice, în special cu cele din neogreacă și albaneză (Saramandu 1969: 159).

În dialectul meglenoromân, actualmente, nu este atestat condiționalul sintetic. Conform unui studiu mai recent (Atanasov 2002), modul condițional are în acest dialect două timpuri și este analitic; prezentul se formează cu ajutorul auxiliarului *vrăa* (<*vrăari* „a vrea”) + conjunctiv prezent: *vrăa si, să fac*, iar condiționalul trecut – cu același auxiliar *vrăa* + conjunctivul perfect compus: *vrăa si, să am făt(ă)*

(Atanasov 2002: 251). Este vorba însă despre forma verbului din propoziția regentă; în propoziția subordonată condițională, introdusă prin conjuncții cu sensul „dacă” împrumutate din slava macedoneană, verbul este la indicativ sau conjunctiv (prezent și imperfect). Se confirmă deci ideea mai veche potrivit căreia, în meglenoromână, condiționalul nu există ca mod propriu-zis, independent, neavând forme specifice (v. de exemplu Caragiu Marioțeanu 1975).

2.5.2. Un element romanic cu influență balcanică este *conjunctivul perfect și mai-mult-ca-perfect* din aromână, timpuri analitice, la fel ca în limbile romanice. Conjunctivul este un mod foarte frecvent în aromână, cu patru timpuri: prezent, imperfect, perfect, mai-mult-ca-perfect. Formele de conjunctiv sunt precedate de morfemul *să* (<lat. *si*), care se utilizează și cu timpurile condiționalului, menținându-și caracterul condițional din latină. Această situație a fost semnalată și pentru dacoromâna veche (v. Nevaci 2013); în dacoromâna actuală, *să* este doar marcă a conjunctivului.

În dialectul aromân, conjunctivul perfect este o structură compusă din verbul *a avea* la conjunctiv prezent și participiul verbului de conjugat: *s-am^u lucrată*. Mai-mult-ca-perfectul conjunctiv este format la fel, cu auxiliarul *a avea* la conjunctiv imperfect și participiul verbului: *s-avęam^u lucrată*. Modelul este specific unor limbi balcanice, după cum a arătat Saramandu 1969. Însă aceste structuri compuse la conjunctiv perfect și mai-mult-ca-perfect cu *a avea* la prezent și imperfect și participiul verbului există, după cum se știe, și în limbile romanice occidentale. Exemple pentru conjunctiv perfect – fr. *que j’^{ai}e chanté*, it. *che io abbia creduto*, sp. *haya cantado* (Lausberg 1988, apud Nevaci 2013: 55). Crearea formelor compuse la conjunctiv poate fi considerată, așadar, după cum semnaleză autoarea, „o tendință romanică, dezvoltată în context balcanic”.

2.5.3. Un timp gramatical apropiat de modelul romanic este și *mai-mult-ca-perfectul indicativ* din dialectele aromân și meglenoromân. Acesta este o construcție perifrastică, formată cu ajutorul auxiliarului *a avea* la indicativ imperfect și participiul verbului de conjugat: arom. *avęam^u lucrată*; megl. *vęam kântat*. Modelul este romanic: de exemplu fr. *j’^{avais} chanté*, it. *avevo cantato*. Dar și limbile vecine cu care aromâna și meglenoromâna sunt în contact au acest tip de structură (greaca, slava macedoneană, albaneza), fapt pus pe seama fenomenului „uniunii lingvistice balcanice” (Atanasov 2002: 246–247).

În dacoromâna actuală, mai-mult-ca-perfectul indicativ este sintetic (moștenit din mai-mult-ca-perfectul subjonctiv latinesc), dar perifraze cu *a fi* la perfectul compus sau imperfect și participiul, cu valoare de mai-mult-ca-perfect, au fost frecvente în limba veche: *a fost venit, era venit, s-a fost deschis*. În prezent, aceste structuri sunt regionale, existând numai în varietățile nordice (v. Gramatica Oxford 2013; Chivu 2015).

În dialectele aromân și meglenoromân, mai-mult-ca-perfectul analitic este singura modalitate de exprimare a acestui timp.

În istroromână, nu s-a păstrat mai-mult-ca-perfectul indicativ. De fapt, dintre timpurile trecutului se utilizează numai perfectul, compus cu auxiliar și participiu,

la fel ca în celelalte dialecte; perfectul simplu nu s-a păstrat nici el, iar imperfectul este pe cale de dispariție (Caragiu Marioțeanu 1975: 202).

2.5.4. Dintre alte caracteristici ale verbului care apropie dialectele sud-dunărene de limbile romanice mai enumerăm:

– nepăstrarea supinului latin, în toate dialectele, la fel ca în limbile romanice; tiparul *de* + supin este specific doar dacoromânei. Structurile corespondente din celelalte limbi sunt realizate cu infinitivul:

a. it. *Dormire, dormo poco* (in Maiden, Robustelli 2007: 365)

b. arom. *Ti dureari, nu mi doari multu* (DIARO)

(exemple citate în Gramatica Oxford a limbii române).

(Pentru meglenoromână, în Atanasov 2002, au fost semnalate forme de supin, însă rar și nesistematic.)

– conservarea infinitivului lung latinesc cu sufixul *-re* în dialectele aromân și meglenoromân: *cantare, facere* > arom. *cântare, fațiri*, megl. *cântari*. În româna actuală, infinitivele lungi (*facere, cântare*) au numai valoare nominală, infinitivul verbal fiind redat doar prin formele scurte, cu vocala tematică. Existența numai a formelor lungi de infinitiv în aromână și meglenoromână duce la concluzia că pierderea lui *-re* în dacoromână a avut loc după separarea dialectelor. Inovații asemănătoare, de reducere fonologică a infinitivului, sunt prezente și în alte varietăți ale României – Byck 1967, citat de Gramatica Oxford: în varietăți retoromane, în dialectele italiene și în dalmată.

În aromână, infinitivul lung are aproape numai valoare substantivală; câteva cazuri rare de utilizare cu valoare verbală sunt înregistrate recent, de exemplu după verbele *va* sau *lipsăști: ĩnelu va măcări* („mielul trebuie măncat”), *ĩnelu lipsăști măcări* (Saramandu 1984: 428). În meglenoromână, valoarea verbală a infinitivului este mai bine păstrată; de asemenea, există și forme de infinitiv scurt, utilizate însă foarte rar, într-o singură perifrază, *vă* + infinitiv (cu valoare afectivă, care exprimă un blestem) și la alegere cu infinitivul lung (v. Atanasov 2002: 228–232). În istroromână, a dispărut infinitivul lung, forma scurtă folosindu-se cu valoare verbală într-o măsură mult mai mare decât în dacoromână, de exemplu în locul conjunctivului: *n-a vrut zĩfe* „n-a vrut să zică” (Caragiu Marioțeanu 1975: 207).

Infinitivul este utilizat, de asemenea, cu rol de supin în toate dialectele românești sud-dunărene, ca în limbile romanice.

Multe alte exemple mai pot fi aduse în sprijinul ideii bine-cunoscute că varietățile românești sud-dunărene sunt mai arhaice și mai asemănătoare cu tipul romanic comun decât dialectul dacoromân: flexiunea nominală mai apropiată de româna comună sau de latina dunăreană, menținerea perfectului simplu „tare”, cu accentul pe radical, în dialectele aromân și meglenoromân, nemarcarea obiectului direct „personal” cu prepoziția *pe*, ca în dacoromână etc. De asemenea, faptele teoretice trebuie aprofundate și ilustrate pe baza corpusului de texte dialectale recente.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Atanasov 1984 = Petar Atanasov, „Meglenoromâna”, în Rusu, V. (ed.), *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, Editura Scrisul Românesc.
- Atanasov 2002 = Petar Atanasov, *Meglenoromâna astăzi*, București, Editura Academiei Române.
- Atanasov 2013 = Petar Atanasov, *Concordanțe lingvistice între meglenoromână și istroromână*, în „Cuvinte potrivite”. *Omagiu doamnei Maria Marin la aniversare*, București, Editura Academiei Române (coordonatori: Daniela Răuțu; Adrian Rezeanu; Dana-Mihaela Zamfir).
- Capidan 1932 = Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, București, 1932.
- Caragiu Marioțeanu 1972 = Matilda Caragiu Marioțeanu, *La romanité sud-danubienne: L'aroumain et le mégléno-roumain*, în *La Linguistique*, Vol. 8, Fasc. 1, Linguistique Fonctionnelle et Grammaire Transformationnelle, pp. 105–122. Published by: Presses Universitaires de France. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/30248202>
- Caragiu Marioțeanu 1975 = Matilda Caragiu Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română (nord- și sud-dunăreană)*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Chivu 2015 = Gh. Chivu et al. (editori), *Studii de istorie a limbii române. Morfosintaxa limbii literare în secolele al XIX-lea și al XX-lea*, București, Editura Academiei Române.
- Gramatica Oxford 2013 = Gabriela Pană Dindelegan (ed.), *The Grammar of Romanian*, Oxford, Oxford University Press.
- ILR 1978 = Florica Dimitrescu (coord.), *Istoria limbii române*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Iordan, Manoliu 1965 = Iorgu Iordan, Maria Manoliu, *Introducere în lingvistica romanică*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Kovačec 1984 = A. Kovačec, *Istroromâna*, în Rusu, V. (ed.), *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, Editura Scrisul Românesc.
- Nevaci 2013 = Manuela Nevaci, *Identitate românească în context balcanic*, București, Editura Muzeului Național al Literaturii Române (colecția Aula Magna).
- Reinheimer Rîpeanu 2001 = Sanda Reinheimer Rîpeanu, *Lingvistica romanică. Lexic – Fonetică – Morfologie*, București, BIC ALL (All Universitar).
- Saramandu 1969 = Nicolae Saramandu, *Sistemul formelor verbale compuse în aromână*, „Fonetică și dialectologie”, VI, p. 155–162.
- Saramandu 1984 = Nicolae Saramandu, „Aromâna”, în Rusu, V. (ed.), *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, Editura Scrisul Românesc.
- Saramandu 2004 = Nicolae Saramandu, *Romanitatea orientală*, București, Editura Academiei Române.

NOTES SUR LES TRAITS LATINS ET ROMANS DANS LES DIALECTES ROUMAINS SUD-DANUBIENS

RÉSUMÉ

Dans cet article, on a essayé d'examiner quelques traits morphologiques latins et romans présents dans les dialectes sud-danubiens du roumain, afin de prouver que ces variétés archaïques sont, d'un certain point de vue, plus proches des langues romanes occidentales que le dialecte dacoroumain.

Institutul de Lingvistică
al Academiei Române
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”